

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	13
Gedachten gaan op voeten - 13; Kerk, huis, school en staat - 15; Indeling - 15; Bronnen, literatuur, bijlagen en register - 16; Ten slotte - 19	
I P. Hofstede de Groot en zijn vriendenkring: een groepsportret anno 1844	21
Inleiding - 21; Afkomst en familierelaties - 21; Snelle carrière en toenemende invloed - 23; Inzet voor inlandse zending - 25; Een gestaakte Erasmusbiografie - 28; Samenwerking met collega-vriend Pareau - 29; Der dritte im Bunde: Muurling - 32; Bevriende predikanten in de stad Groningen en de dorpen rondom - 34; Vrienden op afstand: de corresponderende leden - 35; Deel van een nationale elite - 38; Gevormd en als 'Groninger school' gekenmerkt door kerkelijke strijd - 39; In actie tegen volksheerschappij in de kerk - 42; Volhardend netwerker, maar niet altijd succesvol - 45; Gezinsleven; eerste kennismaking met dierlijk magnetisme en spiritisme; vader en zoon Hofstede de Groot - 50; De geboorte van de term Groningse/Groninger richting; terugblik en vooruitzicht - 52	
II Het pronkjuweel	55
Inleiding - 55; Dwaas, ongerijmd, onregtvaardig, anti-nationaal, land- en volkbederwend - 55; Jaren van bloei dankzij L.S.P. Meijboom en andere Oost-Friezen - 57; Het Fonds van de hoogleraren te Groningen, ter aanmoediging van geleerdheid - 59; Aantasting der academische vrijheid: een kerkelijke moedermoord! - 60; De Groninger hervormde gemeenten: kerkeraad, predikanten en hulppredikers - 64; Catechese: de tijdige geloofsbelijdenis bevorderen - 67; Bijbellezingen, huisbezoek, leesinrichtingen en de eerste Pinksterzendingscollecte - 69; Orthodoxe protesten en verzoeken - 70; Catechiseermeester J.H. Maatjes zorgt voor tegengeluid - 72	
III Rijpe en wrange vruchten van dertig jaar Restauratie 1844-1847	75
Inleiding - 75; Hoogtepunten in de familie en kennissenkring - 76; De crisis te lijf met bonen, gort, kunst, kerkelijke werkverschaffing en gratis catechese - 77; Stil orthodox verzet maakt hulp van buiten nodig - 78; De Groot trekt de facultaire kar - 80; Heusdiaanse nabloei en het prille begin van een confessionele lente - 82; Veertien doctorale examens en acht promoties - 84; Vier Groninger handboeken in een tijdsbestek van twee jaar - 87; Religio una verissima et praestantissima of unice vera? - 90; Om God beter te leren kennen in al zijn werken en bedoelingen - 92; Een formidabel debiet levert een dito opbrengst - 95; Een stabiel Godgeleerd Gezelschap exploiteert een bloeiend Waarheid in Liefde - 97; Zal de wijsbegeerte de christelijke godsdienst verdringen? - 99; Deze zes artikelen leiden tot vernietiging van de vrije evangelieprediking! - 101; Een vloed van adressen tegen het dreigend bederf voor wetenschap en kerk - 105; De vrije	

prediking van het evangelie van Jezus Christus als enig middel aangeprezen - 108; Geen overeenstemming en daarom geen zes artikelen - 109; Hervormde predikanten wensen meer invloed op hun kerkbestuur - 111; Friese hervormde predikanten stichten een beroepsvereniging; Groningen volgt protestants - 114; Haags verzet tegen het democratisch beginsel - 116; Godsdienstig onderwijs, gemeentevorming en kerkbouw op de synodale agenda - 118; Nieuwe kerken en dito (hulp)predikers voor een nieuwe wereld - 120; Stichtelijke lectuur in Groninger versie - 122; De opvoeding des mensdoms voortgezet, zowel te Groningen als veraf - 125; S. Ulfers bezoekt de Christelijke Vrienden - 127; W.R. van Hoëvells inzet voor Javanen en Europeanen - 129; Een eigen Doopsgezinde Zendingsvereniging dankzij Van Hoëvell - 130; W. Boekhoudt preekt in het Negerengels - 132; Bijbelverspreiding te Groningen in samenwerking met het NBG en het BBB - 134; Drankbestrijding - 136; Gesticht voor pleegzusters - 138; Christelijk Hulpbetoon en Unitas - 139

IV De grondslagen voor een toekomstige middenpartij gelegd 1848-1851 143

Inleiding - 143; Stad en provincie - 144; Tegen Da Costa, tegen Thorbecke, tegen paapse en geuzenpartijen van ongeschoolden - 145; Kapelaan O.A. Spitzten tegen 'anachronistische' De Groot - 149; Niet vergeefs gestreden - 150; Groningen kiest liberaal - 152; Lang leve het Nut, de particuliere filantropie en de allervoortreffelijkste godsdienst - 153; De universitaire en facultaire crisis van 1848 te lijf - 156; In touw voor de Commissie Hoger Onderwijs en het Wessel Ganzevoortfonds - 158; Het beste deel der natie - 161; Overspannen en toch geen rust - 162; Profilering in het spoor van Ursinus, Micron en a Lasco - 165; Voor het behoud van het christelijk beginsel in het openbare lager onderwijs - 168; De opening van het nieuwe Academiegebouw reclame voor de faculteit - 171; Verbeeld verleden - 173; Missionaire verbondenheid overstijgt grenzen - 176; De synode van 1851 - 179; Als een stier op de rode lap - 184; Een prikkelbaar persoon - 187; Geloof en (natuur)wetenschap bij een evangeliedienaar - 188; Vijfentwintig jaar predikant - 191; Het driemanschap - 193; Praktische theologie houdt rekening met de relatie tussen kerk en staat - 194; De nieuwe tijd in de Groninger kerkeraad - 198; Kerkelijk wijkwerk wordt belangrijk - 200; Groningen pleit voor evangelische vereniging tegen Rome - 204; De Groninger predikantenvereniging laat de godsdienstige situatie onderzoeken - 207; Groninger predikanten in verzet tegen Thorbeckes armenwet - 209; 'De tactiek in Holland om zoo min mogelijk de Groningsche zaken te bevorderen' - 211

V Het zenit bereikt 1852-1855 213

Inleiding - 213; Koenen, De Groot en de ondergang van de China-vereniging - 213; Veler vraagbaak en toeverlaat - 216; Kerkgeschiedenis met een moraal - 217; Rome als voorbeeld en uitdaging - 219; Opleiding tot zelfstandig inzicht in het Christendom - 221; Rector onder Thorbecke - 222; Rector-schoolopziener De Groot als anoniem actievoerder - 225; Vergeefse strijd voor Koning en Vaderland - 228; Eindelijk een Evangelische Maatschappij - 233; Politiek, evangelisatie en de Wet op de kerkgenootschappen - 236; De synode van 1853 - 238; Het onderwijs een voorwerp van zorg voor de natie - 240; Evangelisch-katholieke godgeleerdheid als de theologie van de toekomst - 242; Laten we gebruik maken van de vrijheid die de grondwet ons protestanten biedt! - 243; Vijfentwintig jaar hoogleraar - 245; De protestantse natie raakt verdeeld - 246; In kerk, huis, school en staat het christendom! - 247; Drankbestrijding en maatschappelijk beleggen - 248; Strijd voor een verstaanbare bijbel - 249; Met Rome valt niet te spotten - 251; Promotor van leerlingen, maar ook van Vives en a Lasco - 252;

De positie van de theologie in de senaat - 255; De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid - 257; Eindelijk tijd voor een werkvakantie - 259; Dit zal te allen tijde een bron blijven - 261; Goede Vrijdag en Hemelvaartsdag geen volle feestdagen - 264; Pareau sukkel met zijn gezondheid - 265; Onze redelijke godsdienst - 266; Praktische godgeleerdheid voor het gaslichttijdperk - 268; Een nieuwe Leidse connectie - 269; Vernieuwingen in het onderwijsprogramma - 269; Joodse theologanten - 271; Het Godgeleerd Gezelschap een hechte vriendenkring - 272; Vertaalwerk en een nieuwe preken-serie als inkomstenbron - 274; Samen tegen Rome - 276; Volksvoorlezingen over de kerkgeschiedenis - 278; De armenwet van 1854 en de Bonifatiusherdenking 1855 - 279; Toga - 280; De kwestie-Meijboom een testcase - 282; Omstreden beroepingswerk - 284; Pauperisme, emigratie en bedrijfsscholen - 286; Een nationaal Congres over het armwezen, afvalverwerking en statistiek - 287; Hoe vrouwen den Heer moeten dienen, ook buiten haar huis - 289

VI Kenterend getij 1856-1859

295

Inleiding - 295; Toekomstige evangelisch-catholieke godgeleerdheid in de harde praktijk - 296; Evangelisch-katholiek lager onderwijs onder hervormd toezicht - 297; Overzicht der Bijbelsche en kerkelijke godgeleerdheid - 299; Junior op eigen benen - 301; Nieuwe Pinksterkracht verzandt in protestants Nederland - 303; Ook in de Evangelische Bibliotheek geen Erasmusbiografie - 307; De ijdele klank in de nieuwe Wet op het lager onderwijs - 309; Voor afschaffing der slavernij, tegen Da Costa en het misbruik van kerkelijke goederen - 311; Zorg voor zwakzinnigen, geesteszieken, kwetsbare meisjes en doofstommen - 313; Strijd tegen Rome via België - 315; Geen extra reglement op het ambt van koster, voorlezers en voorzangers - 316; Twintig jaar Vrouwenvereniging Groningen en een Kweekschool voor de zeevaart - 319; De eerste jeugdvrienden sterven - 321; Afscheid als NOG-voorzitter - 322; Ontmoetingen met Ullmann en Straatsburger godgeleerden - 322; De trouwbijbel een typisch Groninger initiatief - 324; Senior en junior samen tegen Busken Huet en Kuenen - 325; Het grootste kwaad voor de gemeente verbreid door godgeleerden - 330; Beantwoording van J.H. Scholten - 332; Antwoord aan Allard Pierson - 335; Bezorgd over de koers en structuur van het NZG - 336; Gespannen en geplaagd door aambeien - 339; Tijdelijk in de ban van het spiritisme - 340; Mijn beste, allerliefste bezweek - 342; Weer in het gareel - 343; Kosterijgoederen - 345; Aandacht voor Suriname - 346; Ouderling-adviseur voor gemeenteopbouw en diaconaat - 348; Toenemend orthodox verzet - 353; De moeizame gang naar kerkelijke verkiezingen - 356; Pareau doet nauwelijks van zich horen - 358; Geen beter zendeling dan een goed diaken - 359; Practische Godgeleerdheid voor het liberale tijdperk - 360; Muurling zoekt een nieuw theologisch evenwicht - 363; Kenterend getij - ook voor de faculteit - 363; De kerk volgens Jezus, Calvijn en a Lasco - 366; Het Ganzevoortfonds helpt kwijnend Groningen slechts weinig - 367; Waarheid in Liefde vernieuwd: niet langer de Heer, maar zijn kerk centraal - 369; Het Godgeleerd Gezelschap in dienst van de evangelisch-katholieke kerk - 371; De predikantenvereniging vooral voor praktische zaken - 373

VII Verwijdering en toenadering 1860-1863

375

Inleiding - 375; De ziekte van Pareau en de benoeming van Diest Lorgion - 376; Een verdeelde kerkeraad met uiteenlopende predikantsberoepingen - 378; Orthodoxe predikanten trekken meer mensen - 380; Gij als lidmaten onzer Hervormde Kerk: toenemend kerkelijk bewustzijn - 382; Evangelie en kerkgeschiedenis tafereel van de Christocratie!? - 384; In a Lasco's spoor tegen Renan en Pierson: de kerk rust op een bij-

zondere openbaring - 385; Rust en bezinning in Dwingeloo - 387; Diest Lorgion wordt algemeen assistent - 389; Licht- en schaduwzijde van ons tegenwoordig lager schoolwezen - 390; Vader, zoon en dochters - 392; Ary Scheffer en een bijbelvertaling in de 'taal der oogen' - 395; Wij en de Réveilmannen staan op één grond - 396; Actief in de behoudende synode van 1861 - 398; Een reglement op de verkiezing van kerkeeraadsleden - 399; Kerkelijke invloed op de provinciale colleges van toezicht gewenst - 400; De belijdenisvragen bij lidmatenaanneming vastgelegd - 401; De afschaffing van zowel koninklijke als particuliere collaties bepleit - 403; De uitwerking van de onderwijswet van 1857 in de synode - 405; Altijd vóór het evangelie en het leven van Jezus - 406; Twee oudgedienden opnieuw uitgegeven - 407; Als schoolopziener ontslagen - 409; Meer tijd, vooral voor polemiëk met moderne theologen - 411; Vrouwen kunnen en mogen zelfstandig oordelen over moderne theologie - 412; Verder kijken dan 'de aardse vaten' - 414; Als ketterjager te kijk gezet - 415; De geloofwaardigheid van het Oude Verbond archeologisch bevestigd!? - 417; De Catholica: een kerk die te veel affirmeert, maar toch affirmeert - 419; Schleiermacher in stelling tegen Hegel en A.D. Loman - 420; Tegen Van Vlotens spinozisme - 420; De predikantenvereniging: ook voor hedendaagse theologie - 421; Koenen: de Leidse theologie uit de Groninger geboren - 423; Vijfentwintig jaar Vrouwenvereniging Groningen - 424; Inwendige zending onder ontwikkelden: een onbeantwoorde vraag - 425; Het hervormde Nederland van 1863, waarin alle zienswijzen zich met elkaar meten - 428; De nadagen van Pareau - 430; Praktische theologie is actueel en wars van donquichotterie - 431; Muurling wordt modern - 433; Muurlings vier promovendi - 434; Muurling in de synode van 1862 - 436; Diest Lorgion: een frisse wind door de faculteit en een extra stem in de senaat - 437; Onder Diest Lorgion het eerste Nederlandstalig proefschrift - 439; Vergeefse prijsvragen - 441; Een proponentenvereniging - 441; Vijfentwintig jaar Groninger Godgeleerd Gezelschap - 443; Een nieuw lid - A. van Toorenenbergen -, een nieuw geluid - 444; Op zoek naar nieuwe medewerkers - 445; Vanwege verminderde aftrek van Oomkens naar Visser en Noordhoff - 447; Waarheid in Liefde brengt het alernieuwste in modern gewaad - 449; Eindelijk de waarheid in de leer der voldoening - 451; De predikantenvereniging als theologisch toernooiveld - 452; Sluipende confessionele verdeeldheid - 453

VIII Niet modern, niet orthodox, maar evangelisch-liberaal 1864-1867

459

Inleiding - 459; Hofstede de Groot markeert zijn positie - 460; Tegen Strauss' Leven Jesu - 463; Het laatste toernooi over legende of mythe in de evangelische verhalen - 465; Het begin van het einde van de Groninger vriendenkring - 466; Het christendom, de kweker der humaniteit - 469; Theologie en de overige wetenschappen: wat God heeft verenigd, scheidt de mens niet - 470; Muurling kan niet langer samenwerken - 471; De Bijbel kan evenals Gods zoon in geen graf blijven - 473; In de ban van Tischendorf - 474; Orthodox of modern, maar zeker geen evangelisch predikant - 476; Modern pastoraat vereist een goede emeritaatsvoorziening - 479; Waterloo 1815-1865: het christendom de bron der vrijheid - 480; Evangelisch kerkgezag overstijgt partijenschappen - 480; Vrijheid voor en door kerkelijke verkiezingen - 482; Evangelische vrijheid - 482; Geef gemeenten leningen en modellen voor kerk- en pastoriebouw! - 484; De Indische Kerk is nog lang niet volwassen - 484; Na dertig jaar Groninger Godgeleerd Gezelschap nog steeds strijd - 486; Het Sophiahuis - 488; De NCCO in het gedrang; een plan voor industriescholen komt niet van de grond - 490; Vol verwachting aangemeld voor de Evangelische Alliantie - 491; Uit de droom geholpen - 494; Maximale Groninger invloed in het Algemeen College van toezicht - 495;

Het conflict met de Evangelische Alliantie in de openbaarheid - 496; Een gnosticus als getuige voor de oudheid van het Nieuwe Testament - 497; Christus als hoofd der kerk naast de historische Jezus - 499; Beroepingswerk in crisistijd - 501; 'Mijn Jonathan is op aarde niet meer' - 503; Dankrede na veertigjarige evangeliedienst - 505; Alleen in de bres - 506; Dit werk van consciëntie en moed haalt mij niet over - 507; Evangelischen en ethischen - 508; Groningen kiest voor kerkelijke verkiezingen - 510; Aandacht voor de papieren in het Rijksarchief - 511; De wereldtentoonstelling te Parijs en het wassende Woord van God - 512; Wat is anno 1867 ware Reformatieherdenking? - 513; Vijfenzestig jaar en miskend - 515; 'Liever de vrijheid een tijdlang zien beperken, dan het geloof zien verkwijnen' - 517; 'Hofstede de Groot en de orthodoxen als eens Herodes en Pilatus' - 519; Het einde van de Groninger richting - 520; Van Waarheid in Liefde naar Geloof en Vrijheid: een generatiewisseling - 522

IX Een omstreden afscheid 1868-1872

525

Inleiding - 525; Groningen na de kerkelijke verkiezingen - 526; De Goede Belijdenis levert commentaar - 528; Heiligerlee als trait-d'union tussen verleden en heden, orthodox en evangelisch - 530; Universitates docentium et discentium, geen inrichtingen voor de wetenschap - 531; De Hervorming evenzeer een nationale en staatkundige als een kerkelijke zaak - 532; Erkend in Duitsland en Zwitserland dankzij Basilides - 533; Het prettig gevoel van een fervent treinreiziger - 534; Rome, het Vaticaans Concilie en het evangelie - 535; Evangelisch balanceren - 538; Is er niet overal insubordinatie merkbaar? - 540; Gods openbaring de bron van alle godsdienst alsook van de Griekse wijsbegeerte - 542; Geslaagd voor de Duits-Nederlandse Pastoral-Conferenz van oktober 1869 - 544; Tegen de wereldbeschouwing van Opzoomer en Kuenen - 546; De moderne theologie in Nederland - 548; Voor en tegen De Groots Moderne theologie - 550; De bekroning van een tienjarige ontwikkeling - 553; De wereldroeping van Israël in onze dagen - 554; In de weer voor het openbare christelijk lager onderwijs - 555; Pleegzusters- en Toevluchtsoord 25 jaar - 557; Moderne en orthodoxe promovendi - 558; De doopformule als schibbolet - 561; Een mislukte verbetering van het psalmboek - 565; In de lappenmand - 566; Wessel Gansfort herdacht - 568; De levensgemeenschap aller Christenen met Christus het levensbeginsel der Kerk - 569; De Oberammergauer Passionsspielen: geheel rein en evangelisch - 571; Modern Groningen krijgt vorm - 573; De laatste cursus - nagenoeg alleen voor geboren en getogen Groningers - 575; Emden 1571-1871 - 576; Strijd in en rond het kiescollege - 578; Dankzij het kiescollege rust in de kerkeraad - 580; Geve God ons waardige mannen! - 581; De Groot wil doorgaan - 584; Neêrlands vrijheid driewerf gevierd - 585; Een besmeurde benoeming - 588; Zeist 1872 - onzaliger nagedachtenis - 589; Afscheid - 591; Vijftig jaar in de theologie - 592; Deugden en gebreken van de synodale vertaling - 593; Hemelhoog juichend, ten dode bedroefd - 594; De nadagen van het Groninger Godgeleerd Gezelschap - 596; Afscheid van Waarheid in Liefde - 597; Afscheid van twee geliefde vrienden en een vriendin - 599; De predikantenvereniging: gesprekspodium annex kampplaats der richtingen - 600; Van Toorenenbergen bezielt de NZG-afdeling - 601; Het Groninger Nut zonder Van Herwerden en De Groot - 602

X Werken zolang het dag is 1873-1886

607

Inleiding - 607; Dominus ac Redemptor: een vrucht van pauselijke onfeilbaarheid - 608; Heiligerlee: de heilige grond der natie - 609; Afdelingsvoorzitter van de Nederlandsche Gustaaf-Adolf Vereeniging - 610; Maria Hoorebeke, de oudste hervormde gemeente in België - 611; Bestuurder en auteur bij Het Nederlandsche Godsdienstige

Traktaat-Genootschap - 612; Nationale evangelische organisatie - 613; De voortgezette synode van 1873/1874: een belangrijke schrede op het democratisch pad - 615; Geen scheuring in de Hervormde Kerk - maar ook geen reorganisatie! - 617; Graag Lasonder of Gooszen voor Chantepie de la Saussaye - 619; De hereniging der kerken en de Islam - 620; Staatssubsidie voor bijzondere scholen en het einde van de NCCO - 621; Roerige jaren - 624; De Hervormde Kerk een organisme, geen sociëteit van gemeenten - 627; Wij hebben een vast beginsel, zij niet - 630; Ondanks alles verknocht aan Israëls Psalmen - 630; De Hervormde Kerk een tot op het bot verdeeld organisme - 631; Helpman geholpen dankzij de opgeheven zondagsscholen oude stijl - 632; Alsnog kerkvisitor en examiner - 634; Geschiedschrijving met al de piëteit van een oud-discipel - 634; De Wet op het hoger onderwijs is beter dan ik vreesde - 635; Beurzen blijven voor Groningen dringend nodig - 638; Graag een evangelische opvolger voor Lorgion - 639; Groningers uitgemaakt voor slippendragers der orthodoxen - 643; De droom van een evangelisch-katholieke kerk in een herboren Nederland - 645; Supranaturalisten beven niet bij nieuwe ontdekkingen op patristisch gebied - 648; De belijdeniskwestie in de predikantenvereniging - 649; De vrouw van gelijke waarde als de man, ja dikwijls van hogere waarde - 652; Een kerkelijke leerstoelendans - 653; Het kerkelijk professoraat - 656; Scheuring in de eigen hervormde gemeente - 656; Het einde van een riante middenpositie - 657; Evangelische stemmen bepalen het landelijk beleid - 659; Het Godgeleerd Gezelschap: een schim van wat ooit was geweest - 660; Al gaat 'Het Evangelie' achteruit, toch gaan we landelijk vooruit - 662; Fatsoenlijk vertier en kunst in dienst van het evangelie - 663; De pacificatie van 1879 - 664; 'Een bewijs gegeven dat samenwerking van alle richtingen mogelijk is' - 667; Het einde van een vijftigjarige synodale loopbaan - 668; De dagen van het Godgeleerd Gezelschap en kiesvereniging 'Het Evangelie' geteld - 669; Het einde van een vijftigjarig studentikoos-militair verbond - 671; Wij Evangelischen en onze Calvinisten - 671; Aankweking van godsdienstzin onder de onderwijswet van 1878 - 672; Een dubbel verlies - 674; Samenwerking met 'andersdenkenden' tot bevordering van zondagsrust - 675; Het einde van het Groninger Godgeleerd Gezelschap - 676; De zending een wereldmacht - 679; Tachtig jaar - 681; De kapitein verlaat twee van zijn schepen - 682; Onze lieve Cornelis is naar de hemel gegaan - 684; Laatste publicaties - 685; Verlies op verlies - 687; De dood kwam betrekkelijk nog onverwacht - 688	
XI Kerk, huis, school en staat. De balans opgemaakt	689
Wie was P. Hofstede de Groot? - 689; Van standsbesef naar richtingenstrijd - 691; Opvoeding: een woord om de kracht van het christendom duidelijk en navoelbaar te maken - 693; Opvoeding: geen simpele volksopvoeding, maar een vorm van neo-orthodoxie - 694; Kerk - 696; Kerk-genootschappen - 703; Huis - 705; School - 707; Staat - 712; Kerk, huisgezin en staat: door God gewilde ordeningen - 713; Van Hofstede de Groot naar Kuyper - 715	
Afkortingen en verklaring van enige termen	717
Bronnen en literatuur	722
Bijlagen	763
Bijlage I Leden, medewerkers en gasten van het GGG (1835-1883), overige auteurs in WIL (1837-1872), leden en gasten FGG (1838-1872), doctorandi en (ere)doctores TF Groningen (1820-1872) - 763	

INHOUDSOPGAVE

11

Bijlage II Personen van belang en / of typerend voor de ontwikkeling van P. Hofstede de
Groot en diens vriendenkring – 803

Verantwoording illustraties

807

Register van personen

808